

МАКАЛ ТЕКСТИНДЕГИ НАГЫЗ АНТОНИМДЕР, ЛОГИКАЛЫК ТУЮНДУРУЛУШУ

Макалада нагыз антонимдердин колдонулуш ыгы, аткарган милдети макал тексттери аркылуу ачылган. Макал тексттиндеги логикалык ойдун туюндурулуш өзгөчөлүгүн берүүдө нагыз антонимдердин ролу айрыкча белгиленген.

Бу объективдүү дүйнөнүн өзү эле күн менен түндөн, ак менен карадан, жакшы менен жамандан, адал менен арамдан, катуу менен жумшактан ж.б. толуп жактан карама – каршылыктардан түзүлүп биригери акыйкат чындык. Алар бири – бирине каршы турган соң, түртүлүшпөй, ажырашпай, кайра тартылышып бир уюлга биригишип турганы да кызык. Көрсө, диалектикалык биримдиктин түбү карама – каршылык деп, бирисиз бири болбосун объективдүү чындык мыйзамдаштырып салган турбайбы. Алардын ачылып – ачылбаган сырлары, түйүндүү маселелери тээ алмуस्ताктан ушул күнгө дейре карапайым калктын макалдарынан тартып акындарга, атагы таш жарган окумуштуулардан тартып ойчул философторго чейин сөз болуп келет. Материалистик көз караштагы ойчул акындардын бири – Барпы:

Жандуу менен жансызга,

алдуу менен алсызга.

Ысык менен ызгаарга,

ыраактагы муздарга

өмүр менен өлүмгө,

чындык менен төгүнгө.

Жакшы менен жаманга,

адал менен арамга,

караңгы менен жарыкка,

карыбаган тарыхка,

Эне болот улуу Жер,

Эге болот улуу жер (К. Даутов 2003, 152),- деп

диалектиканын законунан туруп, нерселер, көрүнгөн кубулуштар улуу Жерде пайда болуп, улуу Жерде өкүмүн жүргүзгөн соң, улуу жер алардын бардыгына калыс, бирдей тиешелүү болору жана улуу Жердин улуулугу карама-каршылыктардын байланыш биримдигинен түзүлөрүнө жана аныкталарына агынан жарылып баа берсе, айтышарга теңи жок, айтылуу акын Жеңижок:

Күн менен түн алмашып,

кете берет турбайбы.

Өмүр таттуу көрүнүп,

өтө берет турбайбы.

Өмүр менен өлүмдө,

күрөш болот турбайбы.

Ар адамда ар башка

мүнөз болот турбайбы, - (Эл ырчылары, 1981, 41,43),- деп жашоо

мүнөзүн, алардагы байланыш – катышты, мамилени санат кылып төгүп отурбайбы. Баам салып карасак, акындардын ой – толгоолорундагы карама-каршылыктуу дүйнөнүн, жашоонун маңызын өзүнө жараша карама-каршы маанидеги сөздөр менен ачып жаткандыгында. Ырлардагы каршы маанидеги: жандуу – жансыз, алдуу – алсыз, ысык – ызгаар, өмүр – өлүм, чындык – төгүн, жакшы – жаман, адал – арам, караңгы – жарык; күн – түн, өмүр – өлүм сөздөрү ойдун негизин ээлеп объект да, субъект да болуп көңүл борборунда тургандыгында. Кыргыз эл макалдары да коомдун жаратылыштын ар тарабын кучагына алып, турмуштук бай тажрыйбаларды негиз кылып, заттарды жана алардагы ар

кыл белгилерди, кыймыл процесстерин, кубулуштар менен окуяларды, элдин дүйнө таанымын чагылдырган, көп кырдуу каймана маанилерди туюндурган чыгарма болгондуктан, анын табиятында карама- каршылыктын бугуп жаткандыгы мыйзам ченемдүү көрүнүш. Ошон үчүн ал – турмуш чындыгынан эленип, иргелип чыккан аксиома.

Түз жана кыйыр маанилердин жуурулушуп, бир бүтүндүккө биригишинен улам келип чыккан жобо-ойду карама-каршы маанилер менен туюндуруу ынанымдуу да, ишенимдүү да, болорун көпчүлүк макалдардын мазмуну ырастап турат. Мындай шартта, теңештирүү, салыштыруу, каршы коюу ыкмалары ийкемдүү колдонулуп, так жана кыска формаларда айтылат, каршы маанилер ачык туюндурулат. Нагыз антонимдер катышкан макалдар мунун ачык далили:

1. Адал эмгек нурданат,
арам эмгек кырданат.
2. Бир конгон конок кут,
эки конгон конок жут.
3. Жакшы жаныңа жолдош,
жаман малыңа жолдош.
4. Жүз дос – аз, бир кас – көп.
5. Мурунку конок кийинки конокту сүйбөйт.
6. Баатырдын өмүрү – кыска, даңкы – узун.

Антонимдердин табияты карама-каршы түшүнүктөр менен, б.а., өз ара бири-бирине карата карама-каршы маанилерди туюндурушу менен шартталган. Карама-каршы болуу шартында аларды таптакыр эки башка түшүнүк катары кабыл алуу мүмкүн эмес. Бул тууралуу Ж.Мамытов өз ара бири-бирине карама-каршы турган, бири-бири менен маанилеш түшүнүктөрдү туюнткан сөздөр антоним деп аталарын, антоним сөздөрдүн бири-бирине карама-каршы болушу алардын ортосунда таптакыр байланыш, катыш жок деген сөз эмес, тескерисинче, белгилүү бир жалпылыкка ээ болгон сөздөр гана бири-бирине карама-каршы боло алышарын (1999, 143-144) мисалдар аркылуу көрсөтөт. Антонимдер бир тексттик алкакта каралып, карама-каршы маанилердин ар түрдүү денгээлде болору, ар кыл ык, формаларда берилери белгилүү. Кыргыз тили илиминде антонимдердин табиятын шарттаган белгилерди, ага мүнөздүү өзгөчөлүктөрдү изилдөөгө алып, окутулушуна, үйрөтүлүшүнө багытталган атайын эмгек бар (Усубалиев Б., 1987). Бул эмгекте антонимдерге карата логикалык багыттагы оригиналдуу ойлор, илимий-теориялык бүтүмдөр практикалык негизде далилдөөгө алынат.

Кыргыз эл макалдарынын дээрлик көпчүлүгүнүн диалектикалык ички табияты, т.а., коомдук турмуштун, жаратылыштын өнүгүп-өсүү процессинен келип чыккан жыйынтык-бүтүмдөрдүн аң-сезимде чагылышы ачык да, кайсы бир даражада бизге билинип-билинбеген, байкалып-байкалбаган карама-каршылыктуу да мүнөзгө ээ. Муну алардын логика-грамматикалык түзүлүшүнөн байкоого болот. Макалдагы ойдун тилдик каражаттар аркылуу туюндурулушу нерселерди, абстракттуу түшүнүктөрдү, белгилерди, кыймылды процесстерди бири-бирине каршы коюу, теңештирүү, салыштыруу менен жүзөгө ашырылат. Мындай шартта, карама-каршылыктуу мүнөздүн аныкталышы закон ченемдүү көрүнүш болуп саналат. Маселен, ак түсүнүн ак экендиги белгилүү. Аны ак деген тилдик каражат менен атап коюу актын сапаттык мүнөзүнө карата чектелгендик болуп калат, б.а., анын сапаттык касиетин эмес, актын ак экендигин гана атаган болобуз. Сапаттык касиети болсо, ага каршы мааниде айтылган кара түсү менен аныкталат. Ак бар болгондугу үчүн кара, кара бар болгондугу үчүн ак бар болот. Же болбосо, көк, сары, кызыл ж.б. түстөрдү салыштыруу, каршы коюу менен актын сапаттык мүнөзү ачылат, толукталат. Экинчи жагынан, нерсени, кубулушту, көрүнүштү тануу аркылуу да анын сапаттык касиетин ачып берүүгө болот. Эгерде гүлдү алып көрсөтүп: «Бул гүл – гүл эмес», - деп тансак, дароо суроо туулат: Анда бул эмне? Гүл кандай болуш керек? Танууга байланыштуу келип чыккан ушундай суроолордун негизинде гүлдүн көркөм, кооз, назик,

жыттуу ж.б. белгилерин ачуу аркылуу, анын сапаттык касиетин аныктоого болот. Мындай каршы коюу жана тануу ыкмалары илимде өзүнүн далилдүүлүгү, ынанымдуулугу менен кеңири жана ар тараптуу колдонулуп келет.

Макалдардын логика-грамматикалык түзүлүшү карама-каршылыктуу табиятка ээ, т.а., карама-каршы макалдар менен шартталышкан, ошол эле учурда бир максатка багытталып, ыраат-биримдикте уюшулгандыгы менен өзгөчөлүү. Мындай шарт биринчи кезекте нагыз антонимдер аркылуу ишке ашырылат. Аларда карама-каршы маанилер ачык туюндурулуп турат. Буга карата кыргыз эл макалдарынын материалдарынан өтө көп мисалдарды келтирүүгө болот:

1. Көз – коркок, кол – баатыр.
2. Жыгачты кессең, узун кес,
кыскарышы оңой иш.
Темирди кессең, кыска кес,
узарышы – оңой иш.
3. Аларга алтоо аз, берерге бешөө көп.
4. Жакшы болуу аста-аста,
жаман болуу бир паста.
5. Жакшыдан башчы койсоң, элди түзөтөр,
жамандан башчы койсоң, элди жүдөтөр.

Макалдардагы асты сызылган компоненттердин өз ара каршы маанилери ачык коюлган. Булар контекстен сырткары, бири-бирине карата жеке-жеке колдонулган учурларында да карама-каршы маанилерде турушат. Ошон үчүн, нагыз антонимдер катары белгилүү. Макал текстиндеги нагыз антонимдер макал мазмунунда туюндурулган каршы маанилерди аткаруу функциясы менен гана чектелбейт. Алар макалда коюлган маселени өзүнчө бир ыкмада чагылдырууну жана макал табиятына ылайык логикалык ойду туюндуруу милдетин да аркалайт. Муну Көз – коркок, кол – баатыр макалынын мисалында көрсөтсөк болот. Макал эки жөнөкөй сүйлөмдөн турган тең байланыштагы татаал сүйлөм түзүлүшүндө уюшулган. Мазмуну жалпысынан эмгек анын негизинде турган кайсы бир ишке, иштин аткарылыш мүнөзүнө байланышкан. Конкреттүү алганда, Көз – коркок, 1 - жөнөкөй сүйлөмүндө иштелүүчү объектинин көзгө көп көрүнө тургандыгы, натыйжада аны аткаруу кыйынга турары, жумуш кылуу аны жасоодон качуу, мунун жалкоолукка байланыштуулугу; Кол-баатыр 2 - жөнөкөй сүйлөмүндө коюлган жумушту жасоо, эмгек кылуу зарылдыгы, бардык ишке батынып киришсең – бүтө тургандыгы камтылган. Демек, жумуш кылуудан качуу, аны аткарбоо менен жумуштан качпоо, бардык ишти жасоо, аны бүткөрүү процесстери каршы маанилерде коюлган. Мындай ачык каршы маанилер макал текстиндеги коркок, баатыр атоочтук предикаттары аркылуу ишке ашырылып, өз кезегинде, ал предикаттар көз, кол субъектилери менен семантикалык катышта туруп, салыштыруучулук мүнөздөгү каршы мазмунду жаратты. Насилинде нерселер ар кандай багытта бири-бирине карай тең катар каршы коюлуп, салыштырууга алынса, алардын сапаттык көрсөткүчтөрү, мүнөздүү өзгөчөлүктөрү, тиешелүү белгилери даана көрүнөт. Ошол сыңары, жумуш кылуудан тайсалдоо жана жумуш жасоого батынып киришүү бири-бирине тең катар коюлуп, алардын турмуштук терс жагы–коркоктукка, турмуштук оң жагы – баатырдыкка негизделип, салыштырууга алынган көз, кол субъектилеринин жумуш объектисиндеги барк-баасы ченелди. Макалдын семантикалык-структуралык ички мазмунуна сыйдырылып берилген «жумуш объектиси», «жумуш кылуу процесси» көз, кол субъектилеринин өз ара салыштырылуусу менен, анын сөзсүз түрдөгү аткарылыш зарылдыгы, пайдалуулугу логикалык туюндурулушта берилди. Эгерде макал текстиндеги коркок, баатыр нагыз антонимдери түз мааниде колдонулуп, макал мазмунуна ылайык, кыйытма ойду билдирүү максатын көздөбөсө, анда макал мазмунунда чагылдырылган логикалык ой жаралмак эмес. Демек, макалдагы бири-бирине нагыз антонимдик катышта турган коркок жана баатыр атоочтук предикаттары макал табиятына ылайык, семантикалык катмарланууларга дуушарланат да, макалдагы ачык сөз

болбогон объектиге байланыштуу белгилүү бир тексттик ойдун жаралышын шарттайт. Коркок атоочтук предикаты лексикалык негизги маанисинин негизинде: батынып киреше албоо, жалкоолук, иштен качуу, ишти аткарбоо сыяктуу кошумча маанилерди туюндурууга багытталса, баатыр, атоочтук предикаты лексикалык негизги мааниси аркылуу: ишке батыл киришүү, эмгекчилдик, кандай иш болбосун бүткөрүү семантикалык кошумча маанилерин билдирүүнү максат кылат. Макал мазмунундагы мындай маанилерди, субъектилер менен катышта туруп, алардан жуурулушуп чыккан олуттуу ойду туура кабылдоодо логикалык түшүнүү талап кылынат. Натыйжада макал текстиндеги нагыз антонимдердин колдонулушу логикалык ойдун туюндурулушунун өзүнчө бир жолун, ыкмасын көрсөтөт.

Айрым макал тексттериндеги тилдик бирдиктердин көпчүлүгү өз ара бири-бирине карата карама-каршы маанилерде колдонулат, же болбосо, өңчөй эле (бардык катышкан компоненттери) кайчы маанилерди шарттап турат. Жогоруда мисалга алынган: 1. Көз – коркок, кол – баатыр макалындагы көз↔кол субъектилерин контексттик антонимдер, коркок↔баатыр нагыз антонимдер; 2. Жыгачты кессең, узун кес, кыскарышы оңой иш, темирди кессең, кыска кес, узарышы оңой иш макалындагы жыгачты↔темирди контексттик, узун↔кыска, кыскарышы↔узарышы нагыз антонимдер; 3. Аларга алтоо аз, берерге бешөө көп макалындагы алтоо↔бешөө контексттик, аларга↔берерге, аз↔көп нагыз антонимдер болуп саналат. Мындан кыргыз эл макалдарынын басымдуу бөлүгү карама-каршы маанилердеги тилдик бирдиктерден турарын байкоого болот. Ушуга байланыштуу дагы бир нерсени белгилей кетүү абзел. Макалдын логика-грамматикалык түзүлүшү анын интонациялык айтылыш бөтөнчөлүгүнө да байланыштуу келет:

1. Жыгачты кессең, узун кес,
кыскарышы оңой иш.
Темирди кессең, кыска кес,
узарышы – оңой иш.

Макалдагы ойго негиз болуп түшкөн сөздөр жыгач, темир эмес, алар сүйлөмдүн мазмунундагы кыймыл-аракет багытталган объектилер болуп саналат. Сүйлөмгө негиз катары алынган сөздөр кыскарышы жана узарышы антонимдери, синтаксистик жактан сүйлөм ээлери, морфологиялык табияты боюнча субстантивдешкен сын атооч, абстракцияланган зат атооч сөздөр, логикалык багытта алганда, ой маңызынын түпкү башаты. 1 - татаал сүйлөмдө узун менен кыскарышы, 2 - татаал сүйлөмдө кыска менен узарышы каршы мааниде турат. Ал эми текст тутумунда узун, кыска; кыскарышы, узарышы сөздөрү нагыз антонимдик катышта келди. Тексттин логика-грамматикалык түзүлүшүнүн карама-каршылыктуу табияты ушул сөздөргө байланыштуу.

- Жыгачты кессең, узун[^] кес,
кыскарышы[^] оңой иш.
Темирди кессең, кыска[^] кес,
узарышы[^] – оңой иш.

Мисалдагы белгиленген антонимдерге басым жасалышында логикалык маани жатат.

Макалдагы подтексттик мазмун, ой узун, кыскарышы; кыска, узарышы сөздөрүнүн ички катышына байланыштуу, дагы тагыраак айтканда, макалдагы негизги ойду ушул сөздөрдүн семантикасы көтөрүп турат. Алар текст тутумундагы башка лексемаларга караганда, колдонулуш мүнөзү боюнча төмөндөгүдөй өзгөчөлүктөргө ээ.

- текст ичинде сандык көрсөткүчтөрү жагынан, салыштырмалуу алганда, жыш учурашы (ар бир сапта колдонулушу);
- грамматикалык табияты боюнча нагыз сын атоочтордон (узун, кыска) жана түпкү теги сын атоочтон (кыскарышы, узарышы) туруп, текст тутумунда абстрактуу зат атоочтордун функциясын аткарышы;
- карама-каршы маанилердин ыраат-биримдикте кайчылаш колдонулушу;
- көңүл борборунда туруп, подтексттик мазмунга негиз бериши;
- кайра-кайра кайталанып, тексттин эмоционалдык-экспрессивдүүлүгүн

жогорулатып, дабыш уккулуктуулугун арттырышы;

- поэтикалык текстти жаратуучу өбөлгөлөрдүн бири болуп келиши.

Ыр түзүлүшүндөгү бул макалдын 1-сабында жыгач; жыгачты кесүү; узун кесүү маанилери камтылган. Аталган маанилердин ичинен кандай кесүү керектигине өзгөчө көңүл бурулду да, логикалык басым узун сөзүнө түшүрүлдү. 2-саптагы сүйлөмдө жыгачты кыскартуу; жумуштун жасалышы; аткарылыш жеңилдиги жөнүндө сөз болуп, жыгачтын кыскарышы негизги мааниге ээ болду да, кыскарышы лексемасына логикалык басым жасалды. Жыгачтын сапатына карата айтылган мындай каршы маанилер ырааты боюнча кыска↔узарышы тартибинде берилсе, 3-4-саптарында темирдин касиетине багытталган маанилер, тескерисинче, узун↔кыскарышы формаларында туюндурулду да, релеванттык көрсөткүчтөрү катары келди. Бул макалдагы подтексттик ой нагыз антоним сөздөр аркылуу старт алгандыгы, аларга логикалык басым түшүрүлүп айтылгандыгынан улам байкалып турат.

Адабияттар

1. Кыргыз макал-лакаптары. / Түзгөн Усупбеков Ж. –Фрунзе, 1982.
2. Мамытов Ж. Азыркы кыргыз тили. // Фонетика жана лексикология. –Бишкек, 1999.
3. Усубалиев Б. Антонимдер жана аларды окутуу. –Фрунзе: Мектеп, 1987.
4. Даутов К. Албан кырдуу алп акындын дүйнөсү. –Бишкек, 2003.
5. Эл ырчылары. –Фрунзе, 1981.